

Dilbar MALIKOVA,
O'zDSMI "Vokal" kafedrası
professori

BOLALARNI VOKAL-XOR IJROCHILIGIGA O'RGATISHNING BOSHLANG'ICH BOSQICHLARI XUSUSIDA

O'zDSMI xabarları

92

2026/1 (36)

Annotatsiya. Mazkur maqolada bolalarni vokal-xor ijrochiligiga o'rgatish uchun olib borilishi zarur bo'lgan vokal-xor ishlari, ularning kuylash diapazonlari, to'g'ri tovush hosil qilish va nafas olish, ko'p ovoqli kuylashga o'rgatish, vokal-xor kuylash malakalarini o'zlashtirish, bolalar xori bilan ishlashdagi uslubiy tamoyillar, musiqiy, ma'naviy va estetik rivojlanish muammolari xususida fikrlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: intonatsiya, lad, fortepiano, xor, ansambl, soprano, alt, oktava, diskant, diapazon, falsetto, nafas, forsirovka, primar zona, mutatsiya davri, dinamika, interval, talaffuz, xormeyster.

Аннотация. В данной статье представлены некоторые мысли о вокальной и хоровой работе, необходимой для обучения детей исполнению вокальной и хоровой музыки, их певческому диапазону, правильному звукообразованию и дыханию, обучению многоголосному пению, освоению навыков вокального и хорового пения, методических принципах работы с детским хором, а также проблемах музыкального, духовного и эстетического развития.

Ключевые слова: интонация, лад, хор, ансамбль, сопрано, альт, октава, дискант, диапазон, фальцет, дыхание, форсирование, примарная зона, период мутации, динамика, интервал, фортепиано, артикуляция, хормейстер.

Abstract. In this article, some ideas about vocal and choral work, necessary for teaching children to perform vocal and choral music, singing range, correct sound formation and singing, teaching polyphonic singing, mastering vocal and choral singing skills, methodological principles of working with children's choirs, and also musical problems, are presented. spiritual and aesthetic development.

Keywords: intonation, fret, piano, choir, ensemble, soprano, alto, octave, treble, range, falsetto, breath, forcing, primary zone, mutation period, dynamics, interval, pronunciation, choirmaster.

Jamoa bo'lib kuylash musiqiy va estetik tarbiyaning eng keng tarqalgan va muhim vositalardan biridir. Vokal va xor ijrochiligi an'analarini saqlab qolish asosan maktab ta'limiga bog'liq, chunki aynan musiqa maktablarida bolalar ta'lim darajasida musiqiy va estetik rivojlanish muammolari bilan bir qatorda jamoaviy ijro, vokal va xor ta'limini maqsadli o'rganish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Kuylash san'ati doimo xalq qo'shiqchilik ijrochiligi bilan bog'liq bo'lib, turli millatlarni musiqa madaniyatining shakllanishi va rivojlanishida katta ahamiyatga ega bo'lgan.

Donishmand xalqimiz azaldan kuy va qo'shiqni bola qalbiga tez yo'l topa olishi, ruhiyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi, yaxshi xulq-odob va yaxshi fazilatlarini shakllanib borishida katta ta'sir kuchiga ega ekanligi xususida aytishgan.

Bolalar musiqa va san'at maktablarining o'quv dasturlari, darsliklar mazmunida o'zbek va boshqa xalqlarning qo'shiqlariga, ularning turli janrlariga keng joy ajratilgan. Ulardan unumli foydalanish orqali bolalarda musiqa madaniyatiga nisbatan qiziqishlarini oshirish, ko'zlangan ta'limiy-tarbiyaviy va rivojlantiruvchi maqsadlarga erishish vokal-xor o'qituvchilari mahoratiga, o'quv-tarbiyaviy jarayon hamda darsdan tashqari xor to'garaklarini to'g'ri tashkil eta olishga, zamonaviy vosita va usullarni qanday qo'llay olishga bog'liq. Ushbu masalalar bugungi kunda ham o'quvchilarni vokal-xor malakalarini shakllantirish, ko'p ovozli kuylashga o'rgatishda dolzarb masalalardan biri bo'lib kelmoqda.

Tarixdan ma'lumki qadimgi Yunonistonda bolalarni yoshligidan xorda qo'shiq aytishga, fortepiano, lira, gitara chalishni o'rgatishgan. Qadimgi yunon faylasuflari musiqani insonning intellektual rivojlanishi uchun javob beradigan hujayralarini o'sishiga ta'sir qiladi deb hisoblashgan. Pifagor maktabida matematika darslari musiqa sadolari ostida o'tishi bejiz emas ekan, musiqa miyaning samaradorligi va aqliy faoliyatini oshiradi deb ishonilgan ekan.

Ko'p ovozli kuylash o'quvchilarni go'zallik, yaxshilik, insoniylik tuyg'ularining shakllanishiga kuchli ta'sir etishini inobatga olgan holda ularni ko'p ovozli musiqa bilan tarbiyalashga ahamiyat berish lozim. Ularni ko'p ovozli asarlarni kuylashga o'rgatish, vokal-xor malakalarini egallash jarayonlarida solfedjio, musiqa nazariyasi va adabiyoti bilan ham muntazam ravishda tanishtirib borish maqsadga muvofiqdir. O'quvchilar asta-sekin tovushlar balandligini, lادلarni, metroritmik xususiyatlarni tushuna

boshlaydilar. Shuningdek, ularda musiqiy idrok, musiqiy tafakkur, musiqiy xotira, musiqiy hissiyotlar paydo bo'la boshlaydi.

O'quvchilar uchun yaratilgan o'zbek va Yevropa kompozitorlarining qo'shiq va kuylar bilan bir qatorda, folklor qo'shiqlari, o'zbek milliy klassik uslubidagi qo'shiqlarni ular qalbiga singdirib borish, bebaho musiqiy merosimizga muhabbat uyg'ota olish va hurmat qilishga o'rgatish lozim.

Xorda kuylash o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, bu musiqa darslarini boshqa faoliyatida qator afzalliklarini belgilaydi. Inson ovozi tabiiy tirik, jonli, noyob cholg'u asbobi hisoblanadi, unga nisbatan ehtiyot bo'lib harakat qilinmasa, kuylovchining ovoziga shikast yetkazish va hatto ovozni yo'qotish oqibatlariga ham olib kelishi mumkin. Kuylashda har bir insonning o'ziga xos ovozi, uning tembri, diapazoni, ovoz kuchi holatlarini inobatga olish lozim.

Jamoaviy kuylashning mavjud bir qator afzalliklari borki ular aynan yoshlariga mos asarlarni kuylash jarayonida so'z va musiqa uyg'unligi tufayli, xor san'atini idrok etishiga yordam beradi. Asarlardagi matn musiqada ifodalangan fikrlarni yanada ta'sirchan qilib uni emotsional tarafdin ham kuchaytiradi. Bu haqda buyuk xor namoyandalari, o'qituvchilar ko'p ta'kidlaydilar.

Ma'lumki, bolalar xori bilan ishlashda uslubiy tamoyillar o'ziga xos xususiyatlarga ega. Xor o'qituvchisi bolalar ovozining har bir rivojlanish bosqichlari haqida mukammal ma'lumotlarga ega bo'lishi zarur. Bolalar vokal-xor jamoasi ishinin muvaffaqiyat qozonishi ma'lum darajada uni to'g'ri, har tomonlama o'ylab tashkil etishga bog'liq. Bunda avvalo, vokal jamoa tarkibining barqarorligi masalasi muhim o'rin egallaydi. Vokal jamoasi barqaror bo'lgandagina uslubi va murakkabligi turlicha bo'lgan asarlarini ijro etishga qodir ijodiy jamoaga aylanadi.

Bolalar bilan ishlaydigan har bir vokal jamoasining rahbari ularning nafaqat bugungi kuni, balki kelajagi to'g'risida ham o'ylashi kerak. Bolalar ansambllari va xor jamoalari rahbarlari o'quv jarayonining **boshlang'ich bosqichini asosiy poydevor deb** bilishlari zarur. Bu ko'plab ish jihatlarni – ovoz fiziologiyasi, hiqildoq tuzilishi, yoshga xos xususiyatlarni chuqur bilishni talab qiladi. Dastlabki bosqichda o'g'il va qiz bolalarning ovozi bir xil bo'lib sof **falsetto** xarakteriga hamda kichik diapazonga (kvinta ichida) ega bo'ladilar. Vokal tarbiyaning ilk bosqichida quyidagi professional ko'nikmalar shakllantiriladi: sof intonatsiya, vokal-kuylash

texnikasi, ansamblda kuylash. Yetti yoshdan o'n ikki yoshgacha bo'lgan bolalarning ovoz qatlamlarida maxsus ovoz mushaklari hosil bo'la boshlaydi.

Bolalarni kuylovchi ovozlari taxminan ayollar xoridagi ovozlarga mos keladi. Farqi esa – ovoz diapazonining kengligida (bolalarnikida biroz torroq) va tovush xarakterida. Bolalar ovozlari ayollarnikiga qaraganda yorqinroq, “kumushrang” va yumshoqroq bo'ladi.

Bolalar ovoz diapazoni quyidagicha tasniflanadi:

✓ Bolalar xori soprano ovozi – I oktavadagi “do” dan II oktavadagi “sol” gacha.

✓ Bolalar xori alto ovozi – kichik oktavadagi “lya” dan II oktavadagi “re” gacha.

Bolalarda o'ziga xos ovoz apparati mavjud: qisqa va yupqa ovoz paychalari, kichik hajmdagi o'pka. Ular uchun yuqori bosh tovush, yengillik va tembrdagi “kumushranglik” xosdir (ayniqsa o'g'il bolalarda), biroq tembr boyligi yetarli emas.

Bolalarning ovozini rivojlanish va shakllanish jarayonini taxminan bir necha bosqichlarga bo'lishimiz mumkin. Bir necha yillik xormeysterlik tajribaga suyanagan holda ularni quyidagi guruhlariga bo'lish mumkin:

1. 6–7 yoshdan 10 yoshgacha.
2. 11 yoshdan 14 yoshgacha.
3. 15 yoshdan 18 yoshgacha.

1) Bu bosqichda tovush asosan falsetto usulida shakllanadi. Diapazon ancha tor: maksimal holatda I oktavadagi “do”, “re” dan II oktavadagi “do”, “re” gacha bo'lib, bu yoshdagi bolalar – boshlang'ich sinf o'quvchilaridirlar (1–4-sinflar). Ularda tovush kuchi past – ya'ni **p** dan **mf** gacha bo'ladi. Bu yoshdagi o'g'il va qiz bolalarning ovozi deyarli bir xil bo'ladi. Bolalarning ovozi kattalarnikidan sezilarli darajada farq qiladi. Yetti yoshdan o'n ikki yoshgacha bo'lgan bolalarning tovush hosil bo'luvchi qatlamlarida maxsus ovoz mushaklari hosil bo'ladi. Ularning diapazoni bir oktavadan iborat bo'lib, ovoz jarangi bosh rezonansida, yengil falset bilan tavsiflanadi. Boshlang'ich maktab yoshidagi o'quvchilarni qo'shiq kuylash imkoniyatlari cheklangan bo'ladi.

Primar tovushlar – bu vokal sohasida eng tabiiy va oson chiqadigan tovushlar bo'lib, boshqa tovushlarga qaraganda tabiiyroq eshitiladi. Shu sababli, primar zona ichida kuylaganda ovoz apparatining barcha bo'g'inlari tabiiy va muvofiqlashtirilgan holda ishlaydi. Ko'pchilik bolalarda primar tovush zonasi **mi-fa 1 – sol-lya 1** oraliqlarini o'z ichiga oladi. Shuning

uchun kuylashni aynan shu tovushlardan boshlash tavsiya etiladi. Ba'zi mutaxassislar va o'qituvchilar ushbu zona bundan ham pastroq joylashgan deb hisoblaydilar, chunki bu tovushlar nutq jarayonida faol ishlatiladigan diapazonga yaqin. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, primar zona yildan-yilga, mutatsiya davrigacha o'zgarib boradi. O'rtacha balandlik **re-mi 1 – lya-si 1** oraliqlaridadir.

Xormeyster bolalar xori bilan ishlash jarayonida “forte” nyuansiga berilib ketmasligi kerak. Juda baland ovozda kuylash **forsirovkaga** olib keladi bu esa rivojlanib kelayotgan bolalar ovozi uchun juda zararli.

2) 11–14 yoshgacha – o'rta maktab yoshi. Bu – 5–7-sinflar o'quvchilari bo'lib, ularning tovushida ma'lum bir tembr boyligi shakllana boshlaydi. Bu bosqichda ularda ko'krak ovoziga moyillik paydo bo'ladi. Diapazon asta-sekin kengayadi (I oktavadagi “do” dan II oktavadagi “mi”, “fa” gacha). Qizlarda ayol ovozi tembri shakllanishi va rivojlanishi kuzatiladi. O'g'il bolalarda esa chuqur rang berilgan ko'krak tovushlari paydo bo'ladi.

✗ Soprano: I oktavadagi “do”, “re” dan II oktavadagi “lya”, “si” gacha.

✗ Alto: kichik oktavadagi “lya” dan II oktavadagi “mi”, “fa” gacha.

Bolalar ovozining primar tovushlari (ya'ni eng qulay, tabiiy chiqadigan tovushlar), o'tish tovushlari va umumiy ovoz diapazoni haqida to'g'ri tasavvurga ega bo'lish – rahbarga bolalar uchun eng qulay kuylash diapazonini belgilash imkonini beradi. Shuningdek, bolalar ovozini eng yaxshi rivojlantiruvchi mos repertuarni tanlay bilish xormeyster uchun juda muhimdir.

O'tish tovushlari – bolaning ovoziga xos tabiiy holatdir. Bu holat o'qitilmagan kattalarda ham uchraydi: ular ko'krak registridan falsetto (yuqori, bosh) registriga o'tish orqali kuylaydilar. “A” yoki “O” tovushlarida yuqoriga qarab kuy aytishda ko'krak registrining chegarasi aniqlanishi mumkin. Buning uchun ovoz ko'krak tembriga moslashtiriladi va qulaylik tugaguncha yuqoriga qarab kuylanadi. Aynan shu tovushlar o'tish nuqtalarini belgilaydi.

Bu tovushlar taxminan:

✓ **altlar uchun – re2 – re 2 – re#2** notalari;

✓ **sopranolar uchun – fa2 – fa#2** notalaridir;

Bolalar ovozini tinglash individual tarzda olib boriladi – bu tovush qatorlari va kuylash mashqlari yordamida amalga oshiriladi. Masalan, **do1 – do2** diapazonida. Goho diapazonni – qo'shiqni bir necha marta, turli tonalliklarga transpozitsiya

qilgan holda kuylash orqali aniqlash mumkin. Vokal mashg'ulotlar jarayonida bola ovoziining temбри aniқroq namoyon bo'ladi, bu esa ovozlarni "soprano" va "alt" guruhlariga tasniflash uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

11–12 yoshdan boshlab, 17–18 yoshgacha o'smirlarning organizmida ularning butun hayotiy faoliyatlariga ta'sir etuvchi katta anatomik-fiziologik o'zgarishlar sodir bo'ladi. Tabiiyki ularning ovoz apparatlarida ham murakkab jarayonlar yuz beradi. Ovoz apparatining shakli ham qiz bolalar, ham o'g'il bolalar organizmidagi alohida a'zolarining o'sishi bilan bog'liq.

O'g'il bolalar mutatsiyaga ba'zan erta duch kelishadi (11–12 yoshda), bunda ovoz o'z vaqtidan oldin past va qo'pol bo'lib qoladi. Ushbu hodisaning sababi – balog'at yoshining erta boshlanishi va ovoz apparatining uzoq, haddan tashqari qizg'in ishlashidir (baqirganda, majburan qo'shiq aytishda, baland tessiturada qo'shiq aytishda). Qizlarda bu davrda ovoz sezilarli darajada pasayib, ohang va musiqiylik yo'qoladi.

Tovush hosil qilish – bu yaxlit jarayon bo'lib, nafas olish, artikulyatsiya organlari va bo'g'iz bilan o'zaro bog'liqlikda hosil bo'ladi. Kuylashga o'rgatishda asosiy vazifa – ovoz va eshitish, badiiy didni rivojlantirish hisoblanadi. Bolalarga nafasni to'g'ri taqsimlash, to'g'ri xonandalik pozitsiyasini, ovozning jarangliliği, parvozliliği, yig'iqliği kabi sifatlar o'rgatiladi.

Nafas olish qo'shiq kuylashda alohida ahamiyatga ega. Kichik guruhidagi bolalar qanday nafas olishni darhol anglay olmaganlari sabab nafas olayotganlarida ularning ko'pchiligini yelkalari ko'tariladi. Bunday nafas olib kuylashda tovush juda kuchayib ketishi mumkin. Nafas olish jarayonida nafas olish va chiqarish fursatlari muhim rol o'ynaydi. Nafas olish qisqa, baquvvat, biroz kechikish bilan bo'lishi kerak, bu "nafasni to'sib qo'yadi". Ovoz bog'lamlari mahkam yopilib turishi uchun nafas chiqarish asta-sekin, tekis va uzoq bo'lishi kerak.

"Nafas asarning tempiga, jumalarning katta – kichikligiga qarab bir maromda, tez, yengil, tekis, chuqur olinadi. Vokal tarbiyaning asosiy tomonlaridan biri o'quvchilarni to'g'ri nafas olishga, uni ushlashga va tejam bilan sarflashga o'rgatish hisoblanadi" [1, 95-b] deb yozadi taniqli o'zbek xormeysteri Sh.Ro'ziyev. Bir nafasda gapirish yoki qo'shiq aytish uchun tegishli havo hajmi bo'lishi kerak, u tomoq orqali o'tib "ovoz bog'lamlarini" jaranglashga majbur qiladi. Qo'shiq aytishda nafas faol, maqsadga

yo'naltirilgan bo'lishi zarur.

Qo'shiqchilik nafasi (ya'ni kuylashda to'g'ri nafas olish) G.Sokolov va G.Stulova asarlarida ovoz qo'yishning asosi sifatida ajratib ko'rsatilgan. Pedagoglar fikriga ko'ra, bolalar ko'krak-qorin (abdominal) nafas olish usulidan foydalanishlari kerak (bu usul kattalarda shakllanganidek). Har bir o'quvchi nafasni to'g'ri olishni tushungan-tushunmaganini albatta tekshirib, doimiy nazorat qilish kerak. O'qituvchi nafasni qanday olish kerakligini shaxsan o'zi ko'rsatishi shart.

Kichik qo'shiqchilar havo olishda burni orqali nafas olib, yelkalarini ko'tarmasligi, qo'llari esa butunlay erkin va pastga tushirilgan holda bo'lishi kerak. Kundalik mashqlar orqali bola organizmi bu kabi topshiriqlarga asta-sekin moslashadi. Bu ko'nikmalarni mustahkamlash uchun ovozsiz nafas mashqlari tavsiya etiladi:

✓ Yengil (kichik) nafas olish – ixtiyoriy (erkin) chiqish.

Kichik nafas olish – "f" yoki "v" undoshlari orqali sekin chiqish, oltilikkacha yoki o'n ikkigacha sanab.

✓ Nafasni kuylab, sekin tempda sanab olish.

✓ Burun orqali qisqa nafas olish va og'iz orqali qisqa nafas chiqarish, sakkizgacha sanab.

Bunday mashqni boshni ko'tarib yoki egib, hamda o'ngga va chapga burib, to'xtamasdan takrorlash mumkin. Shuni ta'kidlash kerakki, bu mashqlar to'g'ri nafas olish odatini shakllantirishda ham, ovoz apparatini qizitishda ham juda foydalidir.

Ko'plab vokal pedagoglari amaliyotda ovozsiz bajariladigan nafas mashqlariga alohida e'tibor beradilar. Ta'kidlash joizki, mo'tadil nafas olish va sekin chiqarish mushaklarga to'g'ri yuklanishni beradi, ularni jismoniy jihatdan mustahkam va bardoshli qiladi.

Mazmunli va sifatli bajarilgan nafas mashqlari, kuylash mashqlari vaqtida tananing to'g'ri nafas olish holatini tezroq eslab olishiga yordam beradi. Kuylash mashqlari – kuylashning boshlang'ich bosqichi hisoblanadi. Kuylash mashqlarini eng yorqin va kuchli chiqadigan – ya'ni primar (eng tabiiy) tonlardan boshlash kerak.

Biroq har bir bolaning ovoz tabiati turlicha bo'lgani sababli, ushbu me'yorlardan ba'zi og'ishlar bo'lishi mumkin. Bu holat nafaqat istisno, balki me'yorning bir varianti sifatida ham qaralishi mumkin.

Kuylash mashqlari, ya'ni dars boshidagi kuylov mashqlaridan quyidagi ikki vazifa ajratib ko'rsatiladi:

1. Qo'shiqchilarning ovoz apparatini isitish va ishga tayyorlash.

2. Vokal-xor ko'nikmalarini rivojlantirish, ijro etiladigan asarlarda sifatli va chiroyli tovush hosil qilish.

Bolalar qo'shiq aytishdagi asosiy kamchiliklar:

- ✓ tovushni to'g'ri shakllantira olmaslik;
- ✓ pastki jag'ni qattiq yopish (bundan g'alati tovushlar va yoyilmagan unlilar kelib chiqadi);

- ✓ noaniq diksiya (aniq talaffuz qilmaslik);

- ✓ qisqa va shovqinli nafas.

Tovushni hosil bo'lishida inson organizmining bir qator organlari: og'iz, burun bo'shlig'i, tovush paychalari, halqum, bronx, o'pka, nafas mushaklari, diafragmalar ishtirok etadi. Ovoz hosil qilishda yuqorida aytib o'tilgan a'zolar asab tizimining buyrug'ini bajaradilar. Qo'shiq aytish jarayonida ular bir organizmdek birlashadilar. O'qituvchi birinchi darslardan o'quvchilarni tabiatan qanday nafas olishini kuzatishi va o'rgatishi bilan bir qatorda, bolalarga bir qancha mashqlar orqali xonandalik nafas turlarini ko'rsatishi zarur. Ularga nafasni asta-sekin, chuqur olib, to'g'ri taqsimlab chiqarishni

o'rgatish muhim. Nafas olish shovqinsiz, yengil bo'lishi va chuqur nafas olish uchun talaba "gul isini hidlanishi"ni tasavvur qilishi lozim. Xonandalik nafasini asta-sekin rivojlantirish va mustahkamlash kerak. Tovush hosil qilishda nafas olish naycha yo'llari, burun bo'shliqlari, artikulyatsiya, bo'g'iz, rezonator va bir qator mushaklar qatnashishi, erkin kuylashga o'rgatishda paychalar to'g'ri kuchlanishi va bo'g'izni siqmaslik holatlari tushuntirib boriladi. Tovushni to'g'ri hosil etishda me'yordan ortiq nafas olmaslik, yetarlicha nafas olmasdan kuylamaslik, tovush atakasida hosil bo'lgan hisni keyingi jumlagacha o'tguncha saqlab qolish asosiy shartlardan biri ekanligi uqtirib borilishi kerak. Ovozlar aniqlanayotganda bir qator belgilarga, ya'ni: diapazon, tembr, ovoz apparatini anatomik-fiziologik holati, o'tkinchi notalarga e'tibor berish zarur.

Vokal-xor jamoalarida ishtirok etadigan o'quvchilarni kuylovchi-xonanda sifatida har tomonlama shakllanishi murakkab va ko'p qirrali jarayon bo'lib, uning ijro texnikasi bilan qurollanganligi ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ro'ziev Sh. Xorshunoslik. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot matbaa uyi, 1987. – 167 b.
2. Pirmatov Sh., Malikova D. Vokal texnikasi asoslari: o'quv qo'llanma. – Toshkent: Fan ziyosi, 2022. – 220 b.
3. Shomaxmudova B. Xor lug'ati. – Toshkent: Musiqa, 2009. – 304 b.